OOST

PROVINCIE DRENTHE

JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW 1850-1940
MIP/DRENTHE

GEMEENTEBESCHRIJVING BORGER

GEWIJZIGD EXEMPLAAR

DIT EXEMPLAAR WORDT NIET UITGELEEND!

MAART 1990

1. INLEIDING

De gemeente Borger maakt deel uit van het inventarisatiegebied Oost-Drenthe en omvat naast het hoofddorp Borger de nederzettingen Bronneger, Bronnegerveen, Buinen, Buinerveen, Drouwen, Drouwenermond, Drouwenerveen, Ees, Eesergroen, Eeserveen, Ellertshaar, Nieuw-Buinen en Westdorp. Het grondgebied wordt begrensd door in het noorden de gemeente Gasselte, in het westen de gemeente Rolde, in het zuidwesten de gemeente Sleen en in het zuiden de gemeente Odoorn. In het oosten valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen. Aangrenzend ligt hier de gemeente Stadskanaal. De huidige omvang van de gemeente bedraagt 13.056 hectare. Het inwonertal vertoont sinds 1850 het volgende verloop: 1850-3.448, 1900-7.527, 1940-10. 221, 1989-12.583.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

De gemeente Borger is gelegen aan de oostrand van het Drents Plateau. Karakteristiek voor oostelijk Drenthe wordt het landschappelijk aanzien hier sinds de laatste periode van landijsbedekking, het Saalien, hoofdzakelijk bepaald door de zuidoost-noordwest lopende Hondsrug met parallel daaraan in het oosten het brede oerstroomdal van de Hunze. Opvallend is de doorsnijding van de Hondsrug middels het Voorste Diep.
Gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien waarin het ijs ons land niet bereikte, kwam vrijwel het gehele grondgebied van Borger onder een dekzandpakket van wisselende dikte te liggen. Alleen het laagstgelegen deel van het dan inmiddels met rivierzanden en smeltwaterafzettingen dichtgeslibde Hunzedal - thans vindt hier het Achterste of Groote Diep zijn beloop - en het daarvan aftakkende beekdal van het Voorste Diep (nu grotendeels het Kanaal Buinen - Schoonoord) door de Hondsrug, bleven in deze periode waarschijnlijk (deels) vrij van bedekking. Wat resulteerde was een uitgestrekt en kaal dekzandlandschap met in het westen een golvend karakter en in het oosten een overwegend vlak verloop. Het enige noemenswaardige reliëfverschil binnen het Hunzedal werd veroorzaakt door een aantal kleine welvingen ten oosten van het Achterste Diep en Grote Diep, welke in feite de zuidelijke begrenzing vormen van de lage terreinrug die ongeveer parallel aan de Hunze in noordelijke richting tot aan Zuidlaarderveen loopt.
Tijdens de warmere periode van het Holoceen vervolgens, werden de laaggelegen beekdalen opgevuld met moerasveen. Gelijktijdig trad in de relatief hoger gelegen dalen van het Hunzedal onder invloed van waterstagnatie de eerste hoogveenvorming op, welke zich met het stijgen van de grondwaterspiegel steeds verder over het gebied uitbreidde. Uiteindelijk kwam zo de gehele oostelijke helft van Borger te liggen onder een vaak metersdik veenpakket, deel uitmakend van het uitgestrekte Oostermoer (= veengebied ten oosten van de Hondsrug). Het voor alle gemeenten op de Hondsrug karakteristieke onderscheid in een westelijk zand- en een oostelijk veengedeelte werd hiermee een feit.

Helemaal ging deze ruimtelijke tweedeling in het geval van Borger evenwel niet op, daar er tijdens het Holoceen ook in het westelijke zandgebied plaatselijk sprake was van enige hoogveenvorming. Met name betrof het hier de zuidwesthoek van de gemeente waar op het "laagterras" tussen in het oosten de Hondsrug en in het westen de hogere zandgronden van Centraal Drenthe de zogenaamde Eeser- en Westdorpervenen gevormd werden. In het zuiden sloten deze venen aan op het uitgestrekte Odoornerveen.

De zandgronden die een belangrijk deel van de westelijke helft van de gemeente beslaan, worden bodemkundig overwegend tot de middelhoge en hoge podzolgronden gerekend. De zanden welke vanaf de Middeleeuwen ten noorden (Drouwenerzand) en noordwesten (Drouwenerveld) van Drouwen opnieuw in verstuiving gingen, zijn thans weliswaar alle weer vastgelegd maar kennen nergens het karakteristieke podzolprofiel. Het Drouwenerzand bestaat volgens de bodemkaart geheel uit humusarme zandgronden, terwijl het Drouwenerveld - met inbegrip van een gedeelte dat niet in verstuiving ging - sinds de aanleg van de boswachterij Borger grotendeels wordt geklassificeerd als "Complex van door de mens verstoorde gronden waarvan het oorspronkelijke bodemprofiel onbekend is". Deze laatste klassificatie is ook van toepassing op een aanzienlijk deel van het Buinerveld in het zuiden van Borger, waar de boswachterij Exloo wordt aangetroffen.
De beekdalen in de gemeente worden alle gekenmerkt door het voorkomen van venige beekdalgronden. In het geval van het Achterste Diep is er binnen de gordel van venige beekdalgronden, direct langs het diep bovendien nog sprake van een smalle strook niet-uitgeveend laagveen. Het thans geheel ontgonnen hoogveen in het oosten en zuidwesten van de gemeente bestaat overwegend uit afwisselend zwartveenontginningsgronden en ouderen dalgronden. Een klein gedeelte van het Westdorperveen wordt ingenomen door niet-afgeveend hoogveen.

Het grondgebied van Borger helt over een groter geheel gezien licht af in noordelijke richting. Binnen de gemeente valt evenwel in de eerste plaats het hoogteverval naar de beekdalen en dan vooral het Hunzedal op. De hoogteligging varieert hierbij van ongeveer 25 meter + N.A.P. bij Drouwen op de Hondsrug tot circa 4 meter + N.A.P. in het noorden van het Hunzedal.
Overeenkomstig de hoogteligging wateren de gronden in de westelijke helft van de gemeente hoofdzakelijk via het Kanaal Buinen-Schoonoord, het Voorste Diep en het Achterste of Groote Diep in noordelijke richting af. De veenkoloniale gronden in het oosten lozen hun overtollige water via een stelsel van wijken en kanalen in oostelijke richting op het Stadskanaal in de provincie Groningen.
De eerste waterschappen van Borger kwamen tot stand in de hoogveengebieden. In het zuidwesten van de gemeente werd ten behoeve van de vervening van de Eeser- en Westdorpervenen in 1888 het waterschap Ees- Westdorp opgericht. In het oostelijk Hunzedal waar de voortgaande vervening en ontginning van het Oostermoer in toenemende mate voor afwateringsproblemen zorgden, richtte men in 1890 de waterschappen Nieuw-Buinen en Nieuw-Drouwen op. De oprichting van het waterschap Borger-Westdorp in 1917 geeft aan dat de waterhuishouding in het verleden ook op de Hondsrug plaatselijk te wensen overliet. Met de na-oorlogse reorganisatie van het Drentse waterschapsbestel werd Borger uiteindelijk in zijn geheel opgenomen in de waterschappen Drentsche Aa, De Oostermoerse Vaart en De Veenmarken.

3. ONTGINNINGEN EN GRONDGEBRUIK

De oudste ontginningen in Borger dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen en vonden plaats vanuit de op de Hondsrug gesitueerde esdorpen. De esakkers waren karakteristiek voor de Drentse zandgronden gelegen in het overgangsgebied tussen de lage beekdalen en de hogere zandgronden, met name die plaatsen waar de combinatie van een gunstige waterhuishouding goede bewerkingsmogelijkheden en een zo hoog mogelijke bodemvruchtbaarheid de meest geschikte plek voor het bedrijven van akkerbouw vormde. De groenlanden bevonden zich, enkele nabij het dorp gelegen perceeltjes daargelaten, in de beekdalen van het Achterste en het Voorste Diep en langs de van laatstgenoemde beek aftakkende Achterste en Voorste Loop. Veruit het grootste deel van het esdorpenlandschap dat bijna de gehele westelijke deel van de gemeente beslaat, werd in het verleden evenwel ingenomen door het veld; heidenvelden die tot na de laatste eeuwwisseling onmisbaar waren voor de bemesting van de essen en onder meer als weidegronden in gebruik waren.
De vervening en ontginning van het gebied ten oosten van het Grote Diep en Achterste Diep (de Hunze) vingen waarschijnlijk in de loop van de 17e eeuw aan. Vanuit de esdorpen op de Hondsrug vonden hier destijds op het parallel aan het diep gelegen lage zandrugcomplex de eerste boerderijvestigingen van de latere randveenwegdorpen Buiner- en Drouwenerveen plaats. De eerste bewoners verschaften zich hier een gunstige uitgangspositie op de grens van twee verschillende landschappen. Vanaf de langgerekte zandopduiking werd het hoogveen ontwaterd en aangemaakt tot bouwland. Gelijktijdig werden de broekbossen in het beekdal van het Grote- en Achterste Diep - met als zijbeekje het Oude Diep of de Wisch - gerooid en ontgonnen tot groenland. Wat in dit deel van de gemeente uiteindelijk resulteerde was een aan het grillige verloop van de zandrug aangepast en daarmee overwegend onregelmatig verkaveld ontginningslandschap.
De turfgraverij in de oostelijke hoogvenen was aanvankelijk slechts van geringe omvang. Voornamelijk werd er, op die plaatsen die daartoe het meest geschikt waren, door de bewoners van de randveenontginningen voor eigen gebruik turf gegraven. De slechte bevaarbaarheid van het Grote- en Achterste Diep en het Voorste Diep voorkwam vrijwel iedere vorm van turfhandel. De grootscheepse aanpak van het oostelijke hoogveen kwam pas eerst op gang nadat in 1817 het zogenaamde Convenant tussen de stad Groningen en Drenthe gesloten werd. In dit verdrag werd overeenstemming bereikt over de afvoer van turf uit de Oost-Drentse venen via het Stadskanaal. Niets stond met deze nieuwe afvoermogelijkheid de stelselmatige exploitatie van het oostelijke hoogveen nog in de weg. Vanaf het Stadskanaal werd het gebied in de navolgende jaren in snel tempo in zuidwestelijke richting ontsloten en in vervening gebracht.

Rond het midden van de vorige eeuw reikte de vervening van de Buiner- en Drouwenerveen vanaf de provinciegrens tot ongeveer halverwege de randveenontginningen. Door de dalgronden na het passeren van de vervening veelal echter braak bleven liggen, behoorden deze vaak spoedig weer tot de niet-ontgonnen gronden. Zo kon het gebeuren dat de oostelijke helft van de gemeente ondanks de snelle openlegging van het veen in 1850 nog altijd vrijwel geheel in "woeste" staat verkeerd.

Dit te zamen met de aanwezigheid van uitgestrekte heide- (Buinerveld, Drouwenerveld, Westdorperveld), stuifzand- (Drouwenerzand) en veengebieden (Eeserveen, Westdorperveen) in de westelijke helft van de gemeente, maakte dat het grondgebied van de gehele gemeente Borger rond het midden van de vorige eeuw nog voor bijna drie kwart werd ingenomen door niet-ontgonnen gronden.
Het bosareaal van Borger, vroeger zowel op de Hondsrug als in het Hunzedal een zeer bosrijk gebied, besloeg in 1850 nog slechts ongeveer 1,5% van het totale grond gebied van de gemeente. De bebossing beperkte zich uitsluitend tot het Hondsruggedeelte, waar met name in de omgeving van de esdorpen een aantal overwegend kleine houtopstanden werd aangetroffen. Een grotere omvang kende in feite alleen het Buinerbosch.
Het grondgebruik van Borger was rond het midden van de vorige eeuw nog volledig gericht op de landbouw. De oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1832-2.673 hectare: 855 hectare) lag boven het gemiddelde voor de provincie, hetgeen wijst op de aanwezigheid van in verhouding veel grasland. Met de oostelijke dalgronden als potentieel akkerbouwgebied nog vrijwel niet in cultuur gebracht, domineerde in deze periode gelijk de situatie in de overige zandgemeenten op het Drents Plateau nog het gemengde bedrijf. Zowel de esdorpen op de Hondsrug als de randveennederzettingen in het Hunzedal werden gekenmerkt door het overwegend voorkomen van dit bedrijfstype.

Tussen 1850 en 1900 vonden er vervolgens tal van ontginningen plaats in Borger. Het aandeel van de onontgonnen gronden werd in deze periode teruggebracht tot iets meer dan 40% van het totale grondgebied van de gemeente. Hoofdzakelijk voltrokken de ontginningsactiviteiten zich in de oostelijke helft van de gemeente, waar veel van de opnieuw tot "woeste" grond verworden dalgronden - met name aan het eind van de vorige eeuw - alsnog tot landbouwgrond aangemaakt werden. In het westelijke esdorpenlandschap beperkten de landbouwontginningen zich voornamelijk tot het op incidentele wijze in cultuur brengen van kleine perceeltjes heideveld. Ook werd er in dit deel van de gemeente voor de aanmaak van bouwland plaatselijk enig bos gekapt. Van invloed op het totale bosareaal was dit echter vrijwel niet, daar terzelfder tijd elders op de heidevelden nieuwe aanplant met een ongeveer vergelijkbare omvang verrees. In de Eeser- en Westdorpervenen in het zuidwesten van de gemeente tenslotte, ving de vervening eind jaren '80 aan. De daadwerkelijke ontginning van deze streek liet evenwel opzich wachten tot na de eeuwwisseling. Daar de nieuwe ontginningen overwegend een bouwlandgebruik kregen, gaf de oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1990-2.804 hectare: 3.290 hectare) gedurende de laatste helft van de vorige eeuw een sterke daling te zien. Duidelijk nam in deze periode de betekenis van de akkerbouw toe.

Niet alleen leende de in cultuur gebrachte dalgronden zich bij uitstek voor het bedrijven van de veenkoloniale akkerbouw, ook had het in gebruik nemen van de kunstmest tot gevolg dat kort voor de eeuwwisseling veel zandbedrijven ertoe over gingen hun grasland in het dal van de Hunze te scheuren (= weiland tot bouwland maken) en tijdelijk of permanent voor de teelt van haver en aardappelen te gebruiken.

Veel van de oorspronkelijk gemengde bedrijven kenden hierdoor rond de eeuwwisseling eveneens in zekere mate een veenkoloniaal karakter. Eén en ander leidde er ook toe dat Borger bij de nieuwe landbouwindeling van 1910 werd gerekend tot de regio Veenzandgebied, welke als belangrijkste vorm van agrarische bedrijfsvoering deels het gemengde of étagebedrijf en deels het veenkoloniale bedrijf had.

Tijdens de eerste helft van deze eeuw werden ook de meeste van de nog resterende onontgonnen gronden in de gemeente in cultuur gebracht. De dalgronden in zowel het oosten als het zuidwesten van de gemeente kregen in deze periode alle een landbouwbestemming, terwijl in het zandgebied op de Hondsrug slechts enkele perceeltjes heideveld, een paar veenplassen en een gedeelte van het Drouwenerzand in onontgonnen staat bleven.
Aanvankelijk stond bij de nieuwe ontginningen de aanmaak van landbouwgronden voorop. In de crisisjaren twintig en dertig vonden vervolgens de in werkverschaffingsverband uitgevoerde grootschalige heideveldontginningen plaats, welke zich hoofdzakelijk op de bosbouw richtten. Ten behoeve van het Staatsbosbeheer (boswachterij Borger) werden er in deze periode in de gemeente honderden hectares bos aangeplant. Dit te zamen met de in 1903 door de "Oranjebond van Orde", de "Kwartgulden-vereniging" en de Nederlandse Heidemaatschappij gestarte bebossing van een belangrijke deel van het Drouwenerzand, bezorgden Borger in 1940 een bosareaal van ruim 1.200 hectare. Het bosaandeel in het totale grondgebied van de gemeente bedroeg hiermee ongeveer 9%.
Ten gevolge van de nieuwe ontginningen breidde het landbouwareaal zich over de periode 1900-1940 opnieuw aanzienlijk uit. In totaal namen de landbouwgronden in de gemeente met ruim 3.000 hectare toe. Wat betreft de verdeling van de agrarische gebruiksgronden gaf de oppervlakteverhouding grasland:bouwland ook nu weer een sterke daling te zien. Niet alleen kregen de meeste van de nieuwe ontginningen een bouwlandbestemming, tevens vond het eerder genoemde scheuren van graslanden in het Hunzedal nog geruime tijd voortgang. Het was inzake dit laatste zelfs zo, dat ondanks de aanmaak van nieuwe groenlanden elders in de gemeente, het totale graslandareaal van Borger gedurende de eerste helft van deze eeuw in absolute zin enigszins een afname te zien gaf.
De ontwikkeling van de landbouwgronden weerspiegelde zich ook in die van de agrarische bedrijfsvoering. de akkerbouw werd na de eeuwwisseling steeds belangrijker in Borger. In de hoogveengebieden vestigden zich overwegend veenkoloniale akkerbouwbedrijven, terwijl veel van de oorspronkelijk gemengde bedrijven in de randveenontginningen en het westelijke zandgebied als voortzetting op de ontwikkeling van kort voor de eeuwwisseling (zie voorgaande) onder invloed van het "scheuren" van hun grasland eveneens steeds meer een veenkoloniaal karakter kregen.
De gemiddelde bedrijfsgrootte die in het verleden ruimt boven het gemiddelde voor zowel de regio Veen-Zandgebied als de provincie lag, gaf tussen 1900 en 1940 een aanzienlijke terugval te zien. Deze daling voltrok zich met name tijdens de eerste decennia van deze eeuw, toen het aantal landbouwbedrijven sterker uitbreidde dan de beschikbare oppervlakte aan landbouwgronden. Het aandeel van het kleine bedrijf van 1 tot 5 hectare nam in deze periode sterk toe. Na 1920 trad er vervolgens een regelmatige teruggang van het kleine bedrijf op. De gemiddelde bedrijfsgrootte steeg hierdoor weer enigszins en het meest voorkomende bedrijf werd nu het middelgrote bedrijf van 10 tot 20 hectare

4. INFRASTRUCTUUR

De fysische gesteldheid is in belangrijke mate bepalend geweest voor de ontwikkeling van het vroegere wegenpatroon van de gemeente Borger. Met een ligging tussen aan de westzijde het met moerasveen opgevulde beekdal van het Voorste Diep en de Drentsche Aa en in het oosten het uitgestrekte Oostermoer, bood de Hondsrug eeuwenlang plaats aan één van de belangrijkste noord-zuid verbindingen van Drenthe: de heerbaan Groningen-Emmen-Coevorden. Lange tijd vormde deze weg die binnen de gemeente de dorpen Drouwen, Borger en Ees aandeed in de gemeente Borger de enige verbinding met een doorgaande verkeersfunctie.
Daarnaast ontwikkelde zich vanuit de oude dorpen op de Hondsrug na verloop van tijd een stelsel van locale wegen, welke de dorpen en gehuchten onderling en met de omliggende landbouwgronden verbonden. In westelijke richting gaven enkele zandwegen (Borger-Rolde, Borger-Schoonloo) toegang tot het centrale bewoningsgebied van Drenthe. In oostelijke richting reikten de zogenaamde "dijken" of turfwegen tot aan de randveenontginningen Buiner- en Drouwenerveen. Het oostelijke hoogveengebied kende tot aan het op gang komen van de grootscheepse vervening in de eerste helft van de vorige eeuw, louter enkele kleine ontsluitingswegen voor particulier gebruik van het veen. Een doorgaande verkeersroute naar de provincie Groningen was er in het verleden niet.

De ontsluiting van het oostelijke hoogveengebied geschiedde in tegenstelling tot die van de aangrenzende randveenontginningen niet hoofdzakelijk via wegen, het Achterste of Grote Diep kende in de randveenzone slechts een zeer geringe verkeersbetekenis, maar vond voornamelijk plaats door de aanleg van vaarwegen. Startpunt van de ontsluiting vormden de Buiner- en de Drouwenermond, die overeenkomstig het Convenant uit 1817 door de stad Groningen vanuit het Stadskanaal tot in de veenmarken van Buinen en Drouwen werden aangelegd. In aansluiting op deze kanaalverbindingen werden er met de gang van de vervening een viertal kanalen in zuidwestelijke richting verder het veen in gegraven: bij de veenkolonie Drouwenermond het Zuiderdiep of de Drouwenermond met parallel daaraan het Noorderdiep en bij de veenkolonie Nieuw-Buinen de eveneens parallel lopende Noorder- en Zuiderhoofdvaart. Dwars op deze dubbelkanalen werden voor de verdere openlegging van het hoogveen vervolgens de wijken aangelegd. In 1850 reikten beide "dubbelkananaalsystemen" vanaf de provinciegrens tot ongeveer halverwege de randveenontginningen.
Langs de Hoofdvaart bij Nieuw-Buinen werd een weg aangelegd, welke aan het einde van het kanaal niet in het veen eindigde maar in zuidwestelijke richting door liep tot in Buinerveen. Hoewel dan nog van een zeer geringe verkeersbetekenis had Borger met deze weg rond het midden van de vorige eeuw voor het eerst ook toegang tot het gebied van de Groninger veenkoloniën.

De veenkoloniale ontwikkelingen in de oostelijke helft van Borger vonden in de loop van de laatste helft van de vorige eeuw ook hun weerslag in de ontwikkeling van het algehele patroon van verharde wegen in de gemeente. Na de verharding van de weg over de Hondsrug (1858/59), destijds nog altijd de enige echte hoofdweg in de gemeente, werden er lange tijd uitsluitend wegen verhard die naar of door het veenkoloniegebied liepen.

Onder andere betrof het hier de verbindingen Stadskanaal (grens Groningen) - Nieuw-Buinen (1875/76), Borger - Nieuw-Buinen (1886/87) en Drouwenermond-Drouwen (1900/01). Pas in de loop van deze eeuw kwamen vervolgens de op het zandgebied georiënteerde verbindingen aan de beurt. Van groot belang voor Borger was in deze met name de in de jaren 1922-1925 verharde weg Borger-Rolde. Dit niet alleen als doorgaande verbinding, maar ook in verband met de in werkverschaffing uitgevoerde heideveldontginningen. In 1940 had het wegenpatroon van Borger zich uiteindelijk dusdanig ontwikkeld, dat de gemeente vanuit alle windrichtingen - over de verharde weg - goed te bereiken was. Het hoofddorp Borger nam met zijn ligging op een vijfsprong van doorgaande wegen in het geheel een centrale positie in.

De scheepvaartverbindingen in het oosten van de gemeente werden tijdens de laatste helft van de vorige eeuw doorgetrokken tot aan de randveenontginningen Buiner- en Drouwenerveen. De Zuiderhoofdvaart bij Nieuw-Buinen werd later in zuidwestelijke richting verder verlengd tot aan het esdorp Buinen, waar een haven werd aangelegd. Oostelijk van Buinen mondde in de Hoofdvaart het kanaal Buinen-Schoonoord uit. Dit kanaal dat met een boog in noordelijke richting om Buinen loopt om vervolgens in zuidelijke richting de loop van het Voorste Diep te volgen, werd in de late jaren twintig als werkverschaffingsobject gegraven en gaf een verbinding tussen het Oranjekanaal en het Stadskanaal. Voor het eerst deed nu ook het scheepvaartverkeer zich gelden in het zandgebied van Borger. Naast genoemde haven bij Buinen was er tevens een zijkanaaltje met zwaaikom en aanlegplaatsen aanwezig bij Borger en konden er ook schepen laden en lossen ter hoogte van Westdorp. Verder had het kanaal in het zuidwestelijke hoogveengebied nog een tweetal zijtakken met eveneens een zwaaikom: in het Eeserveen bij Eesergroen en in het Westdorperveen bij de Holmhoeve.
Met het teneinde lopen van de vervening verloren de meeste vaarwegen in het oosten van de gemeente in de loop van de eerste helft van deze eeuw hun verkeersfunctie. De enige uitzondering vormde het Zuiderhoofddiep, dat als onderdeel van de doorgaande verbinding tussen het Oranjekanaal en het Stadskanaal wel van betekenis bleef voor het scheepvaartverkeer. Wel viel er hier evenals op het kanaal Buinen-Schoonoord, met name tijdens de laatste decennia voor 1940, ten gevolge van het sterk opkomende gemotoriseerde wegverkeer een afname van de verkeersdruk waar te nemen.

Een geheel nieuwe wijze van vervoer diende zich aan in Borger toen de NV Noord-Ooster Lokaal Spoorweg (NOLS) in 1905 als aftakking van de lijn Assen-Stadskanaal de lijn Gasselternijveen-Emmen-Coevorden opende. Binnen de gemeente had de lijn stations bij Buinen en Drouwen, waarbij laatstgenoemd station wel bijna twee kilometer van de eigenlijke dorpsbebouwing verwijderd lag. De eerste twintig jaar ging het de NOLS goed. Met name de landbouw profiteerde van dit nieuwe vervoersmiddel, maar ook voor het personenvervoer vervulde de trein een niet onbelangrijke rol. Daarna keerde onder invloed van het opkomende gemotoriseerde wegverkeer evenals bij de scheepvaart echter ook hier het tij. Gevolg was dat de lijn in 1940 reeds weer was opgeheven.

5. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

Het grondgebied van Borger kende al vroeg permanente bewoning. Deze concentreerde zich vanouds in de op de hogere zandgronden van de Hondsrug gesitueerde esdorpen Borger, Bronneger, Buinen, Drouwen, Ees en Westdorp. De oudste van deze nederzettingen, waaronder het hoofddorp Borger, dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen. In de loop van de 17e eeuw werden vervolgens in de randveenzone ten oosten van de Hunze de wegdorpen Buinerveen en Drouwenerveen gesticht. De veenkoloniale nederzettingen Drouwenermond en Nieuw-Buinen zijn van aanzienlijk jongere datum en hadden hun ontstaan tijdens de eerste helft van de vorige eeuw met de grootscheepse openlegging van het oostelijke hoogveen. De jongere ontginningsnederzettingen Bronnegerveen, Eesergroen, Eeserveen en Ellertshaar, ten slotte kwamen alle pas na het midden van de vorige eeuw tot ontwikkeling. Bebouwing buiten de nederzettingen trof men in het verleden vrijwel nergens aan in Borger. In feite droegen alleen de tolhuisjes langs de weg over de Hondsrug en enkele veenarbeiderswoningen in het oostelijke hoogveengebied rond 1850 het karakter van verspreide bebouwing.

De nederzettingsstructuur van het hoofd- en kerkdorp Borger werd rond het midden van de vorige eeuw in belangrijke mate bepaald door de ter plaatse noord-zuid lopende hoofdweg over de Hondsrug. De traverse van deze weg, de huidige Hoofdstraat, vormde duidelijk het dichtstbebouwde deel van het dorp. Straten die verder bebouwing kenden waren: de Ambachtstraat, de Brinkstraat, De Gang, de Hunebedstraat, de Kleine Brinkstraat, de Koesteeg (begin), de Lemmerstraat (begin), de Kruisstraat en de Torenlaan. Hoofdzakelijk bestond de dorpsbebouwing van Borger in 1850 uit boerderijen. Voorzieningen als winkels, café's, de dorpsschool en de kerk concentreerde zich met name aan of in de directe nabijheid van de Hoofdstraat.
Tussen 1850 en 1940 gaf de bebouwing van Borger vervolgens een aanzienlijke uitbreiding te zien. In de eerste plaats was er sprake van verdichting van het bestaande bebouwingspatroon, waarbij er plaatselijk en dan vooral aan de Hoofdstraat straatwanden ontstonden. Daarnaast vonden er uitbreiding van wisselende omvang plaats langs de uitvalswegen. Vooral betrof het ook hier weer de noord-zuid gerichte hoofdweg. In 1940 reikte de nieuwbouw langs deze weg in zuidelijke richting, de Hoofdstraat gaat hierbij op een gegeven moment over in de Eeserstraat, tot aan het kanaal Buinen-Schoonoord.

In noordelijke richting was de opstrek van de bebouwing langs de hoofdweg, ter plaatse de Drouwenerstraat, veel geringer en meer overeenkomstig die langs andere al dan niet doorgaande uitvalswegen: de Bronnegerstraat, de Buinerstraat, de Koesteeg, de Lemmerstraat en de Molenplaatsweg. De voorkeur voor dorpsuitleg in met name zuidelijke richting blijkt tevens uit de bebouwingsontwikkeling die zich in de loop van de eerste helft van deze eeuw voltrok aan het zuidelijk deel van de Molenstraat en de op korte afstand van het kanaal nieuw aangelegde Markestraat en het Rozendael.

Hoewel er in de loop van de periode 1850-1940 in toenemende mate ook niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, bedrijfsgebouwen, winkels en andere voorzieningen in Borger verrees, bleef het dorp in belangrijke mate toch agrarisch van karakter. De industriële ontwikkeling die in het veenkoloniale deel van Borger al vroeg op gang kwam, ging vrijwel volledig voorbij aan het hoofddorp. Het enige bedrijf met een industriële inslag was tijdens de periode 1850-1940 in Borger de Coöperatieve Zuivelfabriek en Korenmalerij "Borger", welke in 1898 in het dorp werd opgericht. Naar aard van de bebouwing was er ruimtelijk gezien in 1940 binnen het dorp min of meer sprake van een twee-eenheid: het oude noorden met een uitgesproken agrarisch karakter en het nieuwe zuiden met veel meer een niet-agrarische karakter.

Het esdorp Buinen werd in 1850 gekenmerkt door een vrij compact bebouwingspatroon. De overwegend uit boerderijen bestaande bebouwing concentreerde zich voornamelijk aan de Hoofdstraat, de Molenstraat en de Schoolstraat. Daarnaast lag er aan de noordzijde van deze min of meer oost-west gerichte hoofdstructuur enige bebouwing langs de Eilandenweg, de Gorenweg en de Hornsedijk, en kende op enige afstand ten zuidoosten van de eigenlijke dorpskern de Lindenlaan eveneens een enkele boerderij.
Gedurende de periode 1850-1940 maakte Buinen vervolens een relatief sterke groei door. De bestaande bebouwing werd aanzienlijk verdicht en langs de Hoofdstraat in westelijke richting en de Lindenlaan in zuidelijke richting was er sprake van een over geruime afstand opstrekken van de bebouwing. Verder vond er in de loop van de eerste helft van deze eeuw aan de oostzijde van het dorp een zekere oriëntatie plaats op de nieuw aangelegde spoorlijn en haven. Zo verrees er hier nieuwbouw aan de Havenweg, de Kanaalstraat, de Spoorstraat en de Stationsstraat. Ook de noordelijke uitbreiding van de bebouwing langs de Hornsedijk zou in verband gebracht kunnen worden met de aanwezigheid van de spoorlijn.
Hoewel er met name in de loop van deze eeuw in toenemende mate ook niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, winkels en andere voorzieningen in het dorp verrees, bleef Buinen tot na 1940 in de eerste plaats toch gelden als een agrarische nederzetting. Ook de vestiging van industriële bedrijven als de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "Buinen" en een kartonfabriek kon hier niet daadwerkelijk afbreuk aan doen.

Het kleine esdorp Bronneger had zijn boerderijenbebouwing in 1850 langs de doorgaande weg van Borger naar Drouwenerveen, ter plaatse Borgerder- en Dorpsstraat geheten, en aan het begin van de Hofakkersweg liggen. Tot 1940 veranderde er aan deze situatie vrijwel niets. Zowel de nederzettingsstructuur als het agrarische karakter van het dorp bleven ondanks een zekere mate van nieuwbouw behouden. Een opvallende ontwikkeling deed zich wel voor op enige afstand ten noorden van het oude dorpscentrum. Ter hoogte van het station Drouwen, aan de Stationsstraat, ontstond in de loop van de eerste helft van deze eeuw een kleine nieuwe bebouwingsconcentratie. Na 1940 zou deze door nieuwbouw langs de Dorpsstraat aan de eigenlijke dorpskern van Bronneger vast komen te liggen.

Het esdorp Drouwen werd in 1850 gekenmerkt door een ruim opgezet bebouwingspatroon. Grote bebouwingsdichtheden zoals die plaatselijk in Borger en Buinen werden aangetroffen kende het dorp niet. De voornamelijk agrarische bebouwing lag op veelal ruime wijze verspreid aan de Alinghoek, de Bosweg (begin), de Hoofdstraat, de Markeweg (begin), de Schoolstraat, de Tiekamp en het Tiekampsteegje. Tot 1940 veranderde er ruimtelijk gezien vrij weinig in Drouwen. Voornamelijk werd er bij de dorpsuitbreiding van bescheiden omvang voortgeborduurd op de bestaande situatie. Structurele veranderingen deden zich hierbij vrijwel niet voor. Zo leidde de verdichting in het oude dorpscentrum bij voorbeeld nergens tot straatwandvorming en bleef de ruime situering van de bebouwing grotendeels gehandhaafd. Voor een geringe wijziging in de ruimtelijke structuur zorgde wel het opstrekken van de bebouwing langs in oostelijke richting eerst de Hoofdstraat en vervolgens de daarvan afsplitsende Lemenweg en Stobbenweg. Buiten de oude dorpsstructuur viel ook de nieuwbouw die er ter hoogte van de Marelweg aan de Borgerderstraat verrees.
Daar de nieuwbouw hoofdzakelijk uit boerderijen bestond, behield Drouwen over de periode 1850-1940 zijn agrarische karakter goed. De aanwezigheid van onder andere winkelvoorzieningen en een dorpsschool gaf het dorp wel een bescheiden verzorgende functie voor het omliggende agrarische gebied.

Het kleine esdorp Ees droeg rond het midden van de vorige eeuw nog een zuiver agrarisch karakter. De boerderijen lagen aan weerszijden van de Dorpsstraat en aan het begin van de Boerweg en de Buinerweg. Tussen 1850 en 1940 maakte het dorp vervolgens een redelijke mate van groei door. Naast verdichting van de bestaande bebouwing vond er op relatief grote schaal uitbreiding in zuidelijke richting plaats. In de eerste plaats betrof het hier de Dorpsstraat en de daarvan aftakkende Exloërweg, Odoornerstraat en Schaapstreek waaraan een ruime mate van nieuwbouw kwam te staan. Daarnaast werd er ook aan de in zuidwestelijke richting lopende Schoolstraat gebouwd. Hoewel de nieuwbouw naast boerderijen ook woningen en winkels omvatte, gold Ees in 1940 nog altijd als een uitgesproken agrarische nederzetting.

Het esdorp Westdorp was rond het midden van de vorige eeuw slechts van geringe omvang en kende een zuiver agrarisch karakter. De boerderijenbebouwing concentreerde zich aan de Borgerderstraat en de Brink.
Gedurende de periode tot 1940 maakte het dorp vervolgens slechts een geringe groei door. De bebouwing van de Borgerderstraat strekte zich enigermate in oostelijke richting op, waarbij ook het begin van de daarvan afstaande Koelandenweg enige bebouwing kreeg. In westelijke richting viel er wat betreft de nieuwbouw langs de Mepscheweg en de Schoonloërstraat en zekere oriëntatie op het kanaal Buinen-Schoonoord waar te nemen. Van grote invloed op de ruimtelijke structuur van het dorp waren deze ontwikkelingen niet. Ook het agrarisch karakter bleef in feite onaangetast.

De ruimtelijke structuur van het randveen wegdorp Drouwenerveen werd in 1850 bepaald door de bochtige hoofdweg parallel aan het Achterste- en Grote Diep. De boerderijen bevonden zich aan weerszijden van deze hoofdas, waarbij zowel de afstand tot de weg als die tussen de boerderijen onderling wisselde.

Een hoge bebouwingsdichtheid kende de lintbebouwing nergens. In het noorden van het dorp varieerde de afstand van de bebouwing tot de hoofdweg, aldaar Noorderstraat geheten, duidelijk sterker dan in het midden - de Hoofdstraat - en zuiden - het Zuideind - van het dorp. Bovendien werd de overwegend noord-zuid gerichte hoofdstructuur hier plaatselijk "verstoort" door het aan de grens met de gemeente Gasselte in oostelijke richting afbuigen van de hoofdweg.
Tijdens de periode 1850-1940 maakte Drouwenerveen vervolgens een sterke groei door. Het bebouwingspatroon werd aanzienlijk verdicht, waarbij de nieuwbouw overwegend dicht aan de weg geplaatst werd. Het noordelijk deel van het dorp vormde in zoverre een uitzondering, dat er hier ook een aanzienlijk mate van nieuwbouw plaatsvond langs de in oostelijke richting lopende zijweggetjes van de hoofdweg. Het min of meer verspreide karakter van deze bebouwing voorkwam in dit deel van het wegdorp in feite een daadwerkelijke doorbraak van de lineaire hoofdstructuur. Zo'n doorbraak viel er in 1940 wel waar te nemen in het midden van Drouwenerveen, waar de loodrecht op de Hoofdstraat gelegen Verbindingsweg (naar Drouwenermond) over korte lengte een lintbebouwing in oostelijke richting te zien gaf. Van invloed op de noord-zuid gerichte hoofdstructuur was deze ontwikkeling gezien zijn bescheiden omvang evenwel niet. Ook het overwegend agrarische karakter van het wegdorp bleef ondanks de komst van niet-agrarische bebouwing tot na 1940 behouden.

Het randveenwegdorp Buinerveen, in feite een voortzetting van het wegdorp Drouwenerveen in zuidelijke richting, kende rond het midden van de vorige eeuw een duidelijk hogere bebouwingsdichtheid dan Drouwenerveen. Opvallend was verder in vergelijking tot Drouwenerveen het feit dat de boerderijen in Buinerveen alle dicht aan de hoofdweg lagen. Bovendien had de hoofdweg zelf ter plaatse een minder bochtige verloop.
Tussen 1850 en 1940 breidde Buinerveen vervolgens sterk uit. De bebouwing langs de hoofdweg werd aanzienlijk verdicht, vooral in het midden en zuidelijk deel van het dorp. Daarnaast diende zich in het midden van de lineaire hoofdstructuur een belangrijke bebouwingsdoorbraak aan. Langs het Zuiderdiep dat in deze periode vanaf Nieuw-Buinen via Buinerveen tot aan Buinen werd doorgetrokken, vormde zich als uitbreiding van het dorp in oostelijk richting een dichte lintbebouwing. In 1940 reikte de bebouwing aan weerszijden van het kanaal, de Hoofdstraat aan de noordkant en de Hoofdkade aan de zuidkant, reeds tot aan de bebouwing van de veenkolonie Nieuw-Buinen. Ook in westelijke richting verrees er over korte afstand bebouwing langs het Zuiderdiep: de Buinerstraat en het Jaagpad.
In vergelijking tot Drouwenerveen droeg Buinerveen in 1940 een duidelijk minder sterk agrarisch karakter. Mede dankzij de nabijheid van de veenkolonie Nieuw-Buinen bestond de nieuwbouw voor een belangrijk deel uit niet-agarische bebouwing, vooral arbeiderswoningen. Het kruispunt van de hoofdweg (Noorderstraat/Zuiderstraat) met het Zuiderdiep had zich min of meer tot dorpscentrum ontwikkeld.

De veenkoloniale nederzetting Nieuw-Buinen had in 1850 zijn volledige omvang nog niet bereikt. De hoofdbebouwingslinten langs het Noorder- en het Zuiderdiep, vroeger ook wel Noorder- en Zuiderhoofdvaart geheten, reikten tot ongeveer halverwege het wegdorp Buinerveen. Evenwijdig aan de grens met de provincie Groningen liep haaks op deze beide hoofdassen bovendien het Dwarsdiep - nu Dwarsdiep, Dwarskade, Verlengde Dwarskade en Industrieweg - met eveneens lineaire bebouwing. De dichtheid van de bebouwing langs de hoofddiepen nam vanaf het Dwarsdiep geleidelijk in zuidwestelijke richting af. Het dichtstbebouwd was dit zogenaamde dubbelkanaalsysteem aan de binnenzijde. Arbeiders en neringdoenden vestigden zich hoofdzakelijk tussen de beide op korte afstand van elkaar gelegen kanalen. Aan de buitenzijde lagen de door wijken ontsloten verveningsgronden. Hier trof men slechts een geringe bebouwing van hoofdzakelijk boerderijen aan, die bovendien alleen over het water bereikbaar was. De wegen liepen uitsluitend over het langgerekte centrale eiland, waardoor het bezwaar van de aanleg van een groot aantal bruggen over de wijken niet bestond. De aanwezigheid van veel arbeidskrachten en goedkope brandstof zorgde voor een opvallend vroege industriële ontwikkeling in Nieuw-Buinen. Al in 1838 namelijk werd er in het dorp een glasfabriek opgericht, in 1840 gevolgd door een tweede. Deze bedrijven, rond het midden van de vorige eeuw nog de enige fabrieksnijverheid in Drenthe, waren direct al aanzienlijke ondernemingen met enkele honderden werknemers. Met de komst van grote aantallen allochtonen, vooral glasblazers uit Duitsland, ontwikkelde Nieuw-Buinen zich binnen enkele decennia tot ruimschoots het grootste dorp in de gemeente.
In de periode tot 1940 zette de groei van het dorp zich vervolgens algedurig voort. De beide hoofdkanalen werden in zuidwestelijke richting doorgetrokken tot aan Buinerveen en zo ook de daarlangs gelegen lintbebouwing. Tevens werd de bestaande bebouwing in het oude veen van Nieuw-Buinen aanzienlijk verdicht. Doorbraken van de lineaire hoofdstructuur deden zich, afgezien van aan het begin van de talrijke dwarswijken af en toe een enkele woning, evenwel niet voor. Hoewel er aan de buitenzijde van de kanalen ook diverse boerderijen verrezen, werden er ook in deze periode weer hoofdzakelijk arbeiderswoningen gebouwd. Niet alleen speelde de verdere uitbreiding van de glasfabrieken hierbij een rol, ook kwam er met onder andere de oprichting van de Aardappelfabriek "Hollandia" nieuwe bedrijvigheid in het dorp. Bovendien bood ook het nabijgelegen Stadskanaal dat sterk in ontwikkeling was, een ruime mate van industriële werkgelegenheid.

De veenkoloniale nederzetting Drouwenermond had zijn lineaire hoofdbebouwing in 1850 voornamelijk langs het Zuiderdiep en slechts in geringe mate langs het Noorderdiep liggen. Daarnaast was er net als in Nieuw-Buinen ook hier sprake van een Dwarsdiep waarlangs zich eveneens over enige afstand lintbebouwing aftekende (het huidige Zeelandstreekje). De bebouwing langs de beide hoofdkanalen nam vanaf het Dwarsdiep in zuidwestelijke richting af en reikte het verst langs het Zuiderdiep, namelijk tot iets voor het kruispunt met het Noorder- en Zuiderblokkendiep. In het geval van het Zuiderdiep bevond de bebouwing zich hoofdzakelijk aan de "binnenzijde" van het kanaal, terwijl het Noorderdiep vrijwel uitsluitend bebouwing aan de "buitenzijde" kende.

In vergelijking tot Nieuw-Buinen droeg het kleinere Drouwenermond rond het midden van de vorige eeuw duidelijk een meer agrarisch karakter.
Bij de toch wel aanzienlijke groei die Drouwenermond tijdens de periode 1850-1940 doormaakte, deden zich ruimtelijk gezien enkele opvallende ontwikkelingen voor. Zo verdween in deze periode een groot deel van de bebouwing langs het Noorderdiep, terwijl gelijktijdig de lintbebouwing langs het Zuiderdiep aanzienlijk verdicht werd. Daarnaast werd de lineaire hoofdstructuur in het westen in sterke mate doorbroken door de komst van een nieuwe lintbebouwing langs het Noorder- en het Zuiderblokkendiep. Nabij het kruispunt van deze diepen en het Zuiderdiep viel er in de dorpsbebouwing eniger mate een extra verdichting waar te nemen, waardoor Drouwenermond in 1940 in zekere zin kernen kende: in het oosten de splitsing Dwarsdiep-Zuiderdiep en in het westen het kruispunt Zuiderdiep- Noorder- en Zuiderblokkendiep. Ten opzichte van de veenkolonie Nieuw-Buinen droeg het dorp in 1940 nog altijd duidelijk een meer agrarisch karakter.

De jonge ontginningsnederzetting Bronnegerveen ontstond eerst na het midden van de vorige eeuw in het westelijk deel van het Hunzedal. De overwegend uit boerderijen bestaande bebouwing concentreerde zich in 1940 hoofdzakelijk aan de doorgaande weg, de Dorpsstraat.
Daarnaast kenden enigszins afzijdig van deze hoofdas ook de Achterveensdwarsdijk en de Weermaadsdijk enige bebouwing.

De jonge ontginningsnederzetting Eesergroen welke eveneens pas na 1850 ontstond, was in 1940 uitgegroeid tot een klein dorp met overwegend boerderijen. Deze concentreerden zich aan de doorgaande weg van Ees naar Schoonoord, ter plaatse Eeserstraat, Dorpsstraat, Brammershoopstraat, en de daarvan afslaande Turfweg (begin) en Witkoelenweg.

De bebouwing van de jonge ontginningsnederzetting Eeserveen op de grens met de gemeente Odoorn verdiende in 1940 de aanduiding van nederzetting nauwelijks. Slechts een paar woningen en een school bevonden zich hier nabij het kruispunt van het kanaal Buinen-Schoonoord en de Brammershoopstraat. Op de topografische kaart droeg deze bebouwing zelfs nog geen naam, het nabijgelegen De Kiel in de gemeente Sleen werd destijds aangegeven als Eeserveen.

Ellertshaar kende als enige van de jonge ontginningsnederzettingen rond het midden van de vorige eeuw reeds enige bebouwing. Het betrof hier een tweetal boerderijen die aan de rand van het Westdorperveen langs de Zomerdijk - plaatselijk thans Ellertsweg geheten - stonden. Gedurende de periode tot 1940 kwamen er vervolgens echter slechts een paar nieuwe boerderijen bij aan de Ellertsweg, waardoor Ellertshaar in 1940 ondanks zijn relatief vroege ontstaan toch niet meer was dan een gehucht van zeer bescheiden omvang.

Wat de bebouwing in het buitengebied betreft veranderde er over de periode 1850-1940 in Borger niet veel. In 1940 was het voorkomen van verspreide bebouwing nog altijd vrij zeldzaam. Met de ontginning van met name de westelijke heidevelden en hoogvenen vond er weliswaar af en toe wel eens een verspreide vestiging plaats, doch overwegend was dit verschijnsel toch eerder uitzondering dan regel. In het oostelijke hoogveengebied verdween de verspreide bebouwing (veenhutten) met het teneinde lopen van de vervening zelfs weer geheel.

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Borger

Kern: Borger

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Borger

Kern: Buinen

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Borger

Kern: Buinerveen

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Randveenwegdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Borger

Kern: Nieuw-Buinen

ca. 1850

ca. 1920-1930

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

ca. 1985-1988

Schaal 1:25.000

Type nederzetting:
Veenkoloniale nederzetting
(dubbelkanaal)